

הרב אהוד אהיטוב

תרומות ומעשרות משמן של זיתים שגדלו בהצרות פרטיות ובשטחי הפקר

הצגת הבעיה

באחד היישובים יזמו רכזי הנוער, שהבנים הבוגרים ימסקו את עצי הזית המניבים שבחצרות הבתים הפרטיים (כמובן בהסכמת התושבים). בנוסף לכך, הם מסקו גם זיתים משטחים ציבוריים ביישוב, מעצים שהם 'ספק הפקר' וכן מזיתים שגדלו בשטחי הפקר מחוץ ליישובים. כל העצים שנמסקו כמובן הם עצים בוגרים שיצאו משנות העורלה. בעקבות זאת נשאלו מספר שאלות: א) מכיוון שמדובר בכמות קטנה יחסית, בית הבד מסכים להפיק שמן בבת אחת מכל הזיתים יחד. האם ניתן להפריש תרומות ומעשרות מכל השמן לאחר הפקתו בבית הבד, או שרצוי להפריש מכל סוג של הזיתים בפני עצמו, לפני עשיית השמן? ב) באיזה שלב יש להפריש תרומות ומעשרות בבית הבד, האם בתחילת ייצור השמן? באמצע התהליך? או כאשר השמן נמצא במכלים או בכדים?

א. הפרשה לאחר הפקת השמן

בדרך כלל, כאשר מוסקים זיתים לשמן, יש להמתין מלהפריש תרומות ומעשרות עד לאחר הפקת השמן (בדומה לתעשיית היין). ואפילו אם הפרישו כבר מהזיתים, ההפרשה לא תועיל אף בדיעבד, עד שיפרישו פעם נוספת לאחר הפקת השמן. אמנם גם על הזיתים שהופרשו כתרומה יש קדושת תרומה.¹ טעם הדבר הוא, החשש שאנשים יפרישו תרומות ומעשרות לכתחילה לפני הפקת השמן כדי להימנע מהצורך לשמור את הזיתים והענבים בטהרה עד לסיום תהליך הפקת היין והשמן והפרשת התרומות והמעשרות. אמנם יש הסוברים שבזמן הזה אין צורך להפריש פעם נוספת, כיוון שבכל מקרה איננו יכולים לשמור על השמן בטהרה,² וכך גם הורו למעשה הרבנים ב'מסע המושבות' כאשר הגיעו לזכרון יעקב, שבשעת הדחק ניתן להפריש מזיתי שמן על זיתי שמן, כפי שמתואר שם (אלה מסעי, עמ' 82-83):

1. על פי ירושלמי, תרומות פ"א ה"ה, וכן דייקו האחרונים בדעת הרמב"ם, הל' תרומות פ"ה ה"ח-ה"ט, שפסק שאם הפרישו מזיתים על שמן צריך להפריש פעם נוספת לאחר עשיית השמן, עיין המעשר והתרומה, פ"ה סעי' י.

2. רש"ס עם אמונת יוסף, תרומות פ"א סוף ה"ה כה ע"ב ד"ה והשתא נקטינן, הובאו דבריו גם בכרם ציון, אוצר התרומות הלכות פסוקות פכ"ב סוף סעי' ז, בשם יש אומרים.

בערב שבת קודש בבוקר הלכנו להיקב ובית הבד היה מו"מ אם יכולים לעשר את המוהל של זיתים תרומת מעשר לשמן, אולם נודענו כי זמן עשית השמן כבר עבר ורק עוד איזה שעות נשארו לעבודת השמן, הוחלט שלעת עתה יעשרו את השמן הזה, ולשנה הבאה יעמידו משגיח ע"ז ואז יותר טוב לעשר את הזיתים.³ אולם בדרך כלל כאשר אין שיקול של שעת דחק פוסקים⁴ שאף בזמננו צריך להפריש פעם נוספת מהשמן, אך בלא ברכה.

ב. הפרשה בזיתים לשמן מדרגות היוב שונות

במציאות הנידונה בשאלה, הפרשת תרומות ומעשרות לפני הפקת השמן יכולה למנוע תערובת של פטור וחייב. כיוון שחלק מהזיתים נמסקו מחוץ ליישוב הפטורים החייבים בהפרשה בוודאות, וחלקם נמסקו ממקומות הפקר מחוץ ליישוב הפטורים בוודאות, וישנם זיתים שנמסקו ממקומות ציבוריים שקיים ספק אם ניתן להגדירם כהפקר.⁵ פשוט שבמצב כזה אם היה מדובר בשאר פירות או ירקות למעט ענבים ליין (שדינם כזיתי שמן), ניתן היה להפריש תרומות ומעשרות מכל דרגת חיוב בנפרד, ומפירות ההפקר לא היו מפרישים כלל תרומות ומעשרות. אולם בזיתים המיועדים לשמן הפרשת תרומות ומעשרות מהזיתים לפני עשיית השמן אסורה ואף אינה מועילה. לכן צריך להמתין רק אחר עשיית השמן, והמצב הרצוי הוא להפיק שמן מהזיתים החייבים בהפרשה בוודאות ולהפריש מהשמן, ולהפיק שמן מהזיתים הפטורים מהפרשה בוודאות עם הזיתים שצריכים הפרשה מספק, ומהשמן הזה להפריש בנפרד. אלא שכיוון שמדובר בכמויות קטנות של זיתים ובית הבד אינו מוכן לעשות זאת, הדרך היחידה היא לערב כל הזיתים ולעשות מהם שמן, למרות שמערבים כאן פטור וחייב, היות שבתערובת של שמן החייב בהפרשה ושמן הפטור מהפרשה, חל הכלל 'יש בילה בלח'. כלומר, כיוון שהתערובת נוזלית, אנו מתייחסים לכל תערובת השמן, כתוצרת החייבת בתרומות ומעשרות ובהתאם לכך מסירים את השמן המיועד לתרומה גדולה ותרומת מעשר, כי במצב זה בכל השמן שמוציאים לתרומה גדולה ותרומת מעשר, נשמר היחס בין הדרגות השונות של הזיתים. אך צריך להתנות לפני אמירת הנוסח ולומר: 'מה שאומר יחול על כל דרגת חיוב בנפרד', במצב כזה כל חלק בשמן שייחדנו לתרומה יתקן את אותה דרגת חיוב בשמן שברצוננו לתקן, וההפרשה היא מחיוב על חיוב ומספק על ספק ומפטור על פטור. אולם לצורך נתינת מעשר ראשון ומעשר עני יש לתת רק מן הכמות שהייתה חייבת מלכתחילה בתרומות ומעשרות.⁶

3. ובהרחבה בנספחים שם אות כ, עמ' 218-220; והעדיפו לנהוג על פי הדעות המקילות להפריש זיתי שמן על זיתי שמן בזמן הזה, מאשר להפריש מהמוהל של הזיתים על השמן.
4. כן דייקו האחרונים מדברי הכפתור ופרח, פ"כ ד"ה גרסינן; פסקי הגר"מ אליהו, ספר התורה והארץ, ח"ה סעי' יח עמ' 25.
5. כגון נתינת רשות כללית, שלא בכל מצב היא מוגדרת כהפקר, עיין על כך במאמרו של הרב אליעזר וייל, תורה והארץ, ח"ד עמ' 58-61.
6. על פי רמב"ם, הל' תרומות פ"ב הי"ג.

ג. כמות התרומה הגדולה בהפרשה משמן

הלכה ייחודית יש בהפרשת תרומות ומעשרות משמן זית, בנוגע לכמות שמפרישים לתרומה גדולה. מדין תורה די להפריש 'ראשית' לתרומה גדולה ואפילו כלשהו, אך חז"ל אמרו שיש להפריש תרומה גדולה בכמות המוערכת בכ-2% מהתוצרת כדי שהכהנים יוכלו ליהנות מכמות מכובדת באופן יחסי מהיבול. אולם בימינו מפרישים על פי עיקר דין תורה, כלשהו לתרומה גדולה, כי התרומה אינה נאכלת ע"י הכהנים משום שהם טמאים.⁷ לכן בדרך כלל הכמות שמפרישים כתרומה גדולה ותרומת המעשר יחד, מגיעה למעט יותר מ-1% מכלל התוצרת, דהיינו כלשהו כתרומה גדולה נוסף על ה-1% של תרומת מעשר. אולם כשמפרישים תרומות ומעשרות משמן זית, כתב רבי יוסף מטרנאני בשו"ת מהרי"ט⁸ שראוי להפריש כ-2% עבור תרומה גדולה ויחד עם תרומת מעשר זה כ-3%, כיוון שאם מטמאים את השמן לפני ההפרשה הכהן יכול להשתמש בו להדלקת נרות שבת. על פי דבריו פסק תלמידו רבי חיים בנבנישתי בספר 'שיירי כנסת הגדולה'⁹ וכן הרב משה נחמיה כהנוב בספרו 'ארץ חפץ'¹⁰ והרב שלמה זלמן אויערבאך בספר 'מעדני ארץ'¹¹ וכך ראוי לנהוג.

ד. שלב ההפרשה

כשם שבענבי היין יש לעשות את ההפרשה לאחר שנוצר היין כך בזיתים יש להפריש רק בשלב 'גמר המלאכה' של השמן, אך קיים חילוק מהותי בין 'גמר המלאכה' של היין, לשלב 'גמר המלאכה' של השמן, כדלהלן.

1. שלב הפרשת תרומות ומעשרות מהיין

במשנה¹² נאמר שחיוב הפרשת תרומות ומעשרות של היין הוא 'משיקפה', ופירש הרמב"ם¹³ שהכוונה היא להסרת הקצף, מכל מקום הרמב"ם מדגיש שלמעשה אין הלכה כדעה זו אלא כדעת הסוברים שחיוב הפרשת תרומות ומעשרות מתחיל רק בשלב מאוחר יותר - לאחר שמסירים את הקליפות והחרצנים שצפים מעל החבית. וזו לשונו: משיקפה, משיצוף על פניו כעין קצף. ופסק ההלכה שותה עראי עד שיסיר הקליפין והחרצנים וכיוצא בהן הצפין למעלה בחבית ויזקק הכל. הרמב"ם רומז לשיטת רבי עקיבא המובאת בגמרא (עבודה זרה נו ע"א): 'והתני רב זביד בדבי רבי אושעיא: יין - משירד לבור ויקפה, ר"ע אומר: משישלה בחביות!'. רבי עקיבא חולק על התנא של המשנה, וסובר שבשלב בו שוהה היין בתוך הבור של הגת, עדיין לא נגמר שלב 'גמר המלאכה' של היין, היות שאסור להשאיר יין בבור זמן רב. לכן לא די בשליית החרצנים והזגים מהיין שבבור, אלא דווקא אם זה נעשה לאחר שהיין הגיע כבר

7. על פי רמב"ם, הל' תרומות פ"ג ה"א.

8. שו"ת מהרי"ט, ס' מז.

9. שיירי כנסת הגדולה, הגהות הטור יו"ד ס' שלא אות כג.

10. ארץ חפץ, נתיב ד אות לז.

11. מעדני ארץ, תרומות פ"ג ה"א סוף אות ד.

12. משנה, מעשרות פ"א מ"ז.

13. רמב"ם, פיהמ"ש שם ד"ה משיקפה.

לחביות. וכך אכן פסקו הרמב"ם (הל' מעשר פ"ג הי"ד) וה'שלחן ערוך' (יו"ד סי' שלא סעי' פו), וזו לשונם:

איזהו גמר מלאכת היין, משיניחנו בחבית וישלה החרצנין והזגין מעל פי החבית. אבל כשהוא בתוך הבור, כשיגביהנו להעמידו בחבית, שותה עראי וקולט מן הגת העליונה ומן הצנור מכל מקום, ושותה.

2. שלב הפרשת תרומות ומעשרות משמן זית

לעומת זאת, שלב חיוב ההפרשה של השמן הוא מוקדם יותר, מיד לאחר סחיטת הזיתים ולחיצתם על ידי קורת בית הבד, ולאחר ירידת השמן הנסחט מהזיתים לתוך הגומה של בית הבד כלשון המשנה (מעשרות פ"א מ"ז): 'השמן משירד לעוקה'. וכך פירש הרמב"ם (פיהמ"ש מעשרות פ"א מ"ז ד"ה עוקה) מהי עוקה: 'עוקה, היא הגומא שהשמן מתקבץ בה', וכן פירשו הרא"ש,¹⁴ הרע"ב¹⁵ וה'תפארת ישראל'.¹⁶ אמנם הריב"מ¹⁷ והר"ש הוסיפו וביארו מה תפקידה של העוקה, וכן כתבו: 'משירד לעוקה. פירוש גומא שמתכנס ונצלל שם השמן'. כלומר, המטרה של ירידת השמן לעוקה היא הצללת השמן, או כמו שיש שקוראים לכך היום 'שיקוע'. היינו שהשמן נשאר בגומה זמן מסוים עד שירדו המשקעים שבשמן כפי שעושים היום. אך גם מדבריהם לא משמע שצריך להמתין לתהליך הסיום של ההצללה, אלא די בכך שהשמן ירד לעוקה. זאת שלא כיון שבו צריך להסיר את הזגים, כי שלב הסרת הזגים כנראה הוא משמעותי מבחינת הגדרת היין כמשקה חשוב. וכך פסק הרמב"ם (הל' מעשר פ"ג הט"ו): 'השמן משירד לעוקה'. כיום בבתי הבד המודרניים העוקה המוזכרת במשנה התחלפה במכל הגדול שאליו יורד השמן לאחר סחיטתו בבית הבד. אמנם קיים הבדל בין שמן ליין. יין ללא סינון הזגים והחרצנים נחשב עדיין לא נגמרה מלאכתו, ובשמן אין צורך בכך, כי באופן טבעי החרצנים ושאר הפסולת מופרדים מהזיתים עוד לפני סחיטת השמן, אלא שיש לשאול מדוע לא נאמר ש'גמר המלאכה' של עשיית השמן הוא רק לאחר מילוי הכלים, כפי שגמר מלאכת היין הוא לאחר מילוי הכלים והוצאת הזגים?! בהסבר הדבר כתב הגר"ח קנייבסקי¹⁷ כי לאחר הירידה למכל הגדול לא תהיה כלל פגיעה באיכות השמן אם לא יעבירוהו בהקדם לכלים לאחר סחיטתו, ומשום כך גמר המלאכה אינו בהעברת השמן לכלים אלא לפני כן. לעומת זאת ביין גמר מלאכה הוא רק סינון והכנסה לחביות, כי בלי פעולה זו היין יחמיץ כי הוא צריך לתסוס בתוך מקום סגור, כפי שאנו רואים גם כיום. אם כן, שלב הפרשת התרומות והמעשרות מהשמן מתחיל מיד לאחר ירידת השמן לתוך המכל הגדול שלתוכו מתקבץ השמן בבית הבד.

14. רא"ש, מעשרות פ"א מ"ז ד"ה עוקה.

15. רע"ב, מעשרות פ"א מ"ז ד"ה לעוקה.

16. תפא"י, מעשרות פ"א אות סז. ייתכן להוסיף ש'עוקה' בחילוף אותיות נקראת 'עוגה' כלומר בור עגול, בדומה ללשון הגמרא מועד קטן ג ע"א: 'ועושין עוגיות לגפנים', וכן ברמב"ם, הל' שמיטה ויובל פ"א ה"ט, שהכוונה לערוגות סביב הגפנים לצורך מילוי מי ההשקיה.

17. דרך אמונה, הל' מעשר פ"ג הט"ו ס"ק קלד, וביאור הלכה שם.